

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

С. МАКСИМОВ

*доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри філософії,
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

В умовах глобалізації в обговоренні проблеми прав людини на перший план виходить питання їх універсальності, з одного боку, і культурних відмінностей у їх визнанні та здійсненні — з іншого. Це зумовлено як необхідністю формування глобального права, що ґрунтується на універсальних засадах (якими є принципи прав людини), так і загостренню питання збереження культурної різноманітності світу.

Слід зазначити, що на початку XXI ст. (умовно — після подій 11 вересня 2001 р.) певною мірою відбулося зменшення загальної віри у можливість прогресу людства в бік універсальних цінностей на основі глобалізації. Якщо до цих подій універсальність прав людини була більш-менш очевидною ідеєю в межах кантівського проекту вічного миру, а культурні відмінності виступали як додатковий фактор, то сьогодні більш проблематичним стає саме обґрунтування універсальності таких прав.

Як відомо, у світовій політичній і правовій філософії щодо питання універсальності прав людини стикаються діаметрально протилежні позиції універсалізму і партикуляризму. На універсальності ідеї прав людини, її єдності для всіх культур наполягають представники універсалістського лібералізму (Дж. Роулз, Р. Дворкін). Принцип універсальності прав людини, який відстоюється представниками цього напрямку, стверджує, що всі люди мають певні права. Заперечення універсальності цієї ідеї походить від різних форм партикуляризму, що роблять акцент на різноманітності культур, їх прагненні захистити свою ідентичність (М. Сендел, А. Макінтайр). Наприклад, доводи комунітаристів проти універсальності прав людини полягають в оголошенні цих прав лише елементами західної культури, і тому такими, що мають лише відносну цінність. З їхньої точки зору, будь-яка претензія на універсальну цінність прав людини викриває імперіалізм, одягнений в одяг гуманізму.

Спробою подолати крайнощі як універсалізму, так і партикуляризму є підхід, що розробляється сучасною комунікативною філософією права з позицій етики дискурсу (К.-О. Апель, Ю. Габермас). Згідно з цим підходом права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими

нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримириме протиріччя між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, коли право на культурну ідентичність розглядається як значуще для всіх людей індивідуальне право [1, с. 87].

Проте виникає запитання: а чи не є ці суперечки навколо універсальності прав людини наслідком лише різної інтерпретації поняття прав людини та поняття універсального? Інакше кажучи, якою мірою права людини універсальні й якою мірою вони залежать від культурних умов їх існування та здійснення?

Тому на основі аналізу концепцій відомих сучасних західних філософів права спробуємо виявити особливості сучасного дискурсу прав людини і виявити оптимальну модель співвідношення універсального та культурно-специфічного в їхньому змісті.

За відправний пункт такого аналізу візьмемо концепцію відомого британського філософа права Дж. Раза, репрезентовану їм на XXIV Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (Пекін, 2009 р.) у доповіді «Індивідуальні права і світовий порядок» [2]. З універсалістських позицій він розглядає права людини (їх визнання та здійснення) як один з аспектів світового порядку, що зароджується.

За Дж. Разом права людини є видом індивідуальних прав, від яких людина не може відмовитися, і досягнення яких є метою в масштабах усього світу. Права людини, на відміну від інших прав, завжди зберігають свою дійсність, навіть якщо вони не належать до договорів і конституцій. Проте їх здійснення потребує інституціалізації [2, с. 9].

Права людини поєднують виключну важливість та універсальність [2, с. 9]¹. На відміну від «традиційних» теорій, які проголошують права людини універсальними тому, що це права, які кожна людина має саме як людина (отже, буття людини визнається основою володіння цими правами), Дж. Раз пропонує раціонально-ціннісний підхід до виправдання універсальності прав людини: «Права не виникають з необхідністю із прав. Вони виникають із міркувань, як досягнути цінностей життя» [2, с. 10]. Наприклад, людина має право на освіту не завдяки належності до людського роду (в такому разі печерні мешканці в кам'яному віці теж мали б це право). Воно ґрунтується не на певному перед-праві, а на універсальних положеннях — шанси досягнути повноцінного життя залежать

¹ Відповідно до концепції Р. Алексі права людини характеризуються п'ятьма ознаками: універсальністю, моральною значущістю, фундаментальним характером, пріоритетністю та абстрактністю [3, с. 174]. Він також пропонує більш традиційну концепцію універсальності прав людини, розрізняючи універсальність носія та адресата. Універсальність носія полягає в тому, що права людини є правами, які належать усім людям як індивідам безумовно [3, с. 175]. Універсальність адресата диференціюється стосовно абсолютних і відносних прав. Абсолютні права – це права, якими володіють усі стосовно всіх людей, груп і держав (наприклад, право на життя). Відносні права людини – це права, якими володіють усі стосовно принаймні однієї людини, групи чи держави (наприклад, виборче право стосовно однієї держави) [3, с. 175–176].

від володіння навиками скористатися сприятливими можливостями, що є досяжними у відповідному місці та у відповідний час.

Дж. Раз вважає, що права людини не онтологічно-універсальні, а синхронно-універсальні — в тому сенсі, що всі люди, які живуть сьогодні, їх мають. У сучасному світі людське життя визнається безумовною цінністю. Тому вирішальний внесок індивідуальних прав у виникнення світового порядку полягає в тому, щоб підкріпити його зобов'язання щодо цінності людського життя. Додатковий вирішальний внесок прав людини у світовий порядок полягає в тому, що права індивідів посилюють тиск на держави, корпорації та міжнародні організації, які є найбільш сильними суб'єктами на міжнародній арені. Рух за права людини протистоїть концентрації влади в корпоративних руках.

Таким чином, важливість прав людини полягає в утвердженні цінності людини і перерозподілі влади від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи та асоціації, що прагне захищати інтереси звичайних людей. Визнання прав людини означає визнання моральної гідності людей [2, с. 11]¹.

Критерієм ідентифікації прав людини Дж. Раз вважає те, що їх дотримання можна вимагати від кожного: «Ми ідентифікуємо права людини з тими правами, які відповідно до загальних умов життя мають всі люди, що сьогодні живуть, і це є додатковим приводом визнати, що дотримання таких прав може вимагати кожний, у тому числі люди та організації, які не пов'язані з цією країною» [2, с. 12]².

Дж. Раз виокремлює складнощі, пов'язані з процесом, і складнощі, пов'язані зі змістом.

Процесуальний аспект стосується інститутів, які мають легітимну владу розв'язувати спори стосовно меж прав і підтримувати їх дотримання. В ідеалі права людини мають здійснюватися без будь-якого інституційного втручання, проте вони здійснюються завдяки закону.

Життєва важливість неупереджених, ефективних і надійних інститутів для управління і здійснення прав людини підкреслюється автором через такі положення: по-перше, наявність людського права на щось обумовлює обов'язок встановити і підтримати неупереджені, ефективні та надійні установи для спостереження за виконанням і захисту його від порушень; по-друге, доки такі інститути існують, необхідно утримуватися від спроб примусового запровадження в життя права; по-третє, якщо з урахуванням обставин, що склалися, немає жодної перспективи, що неупереджені, ефективні та надійні інститути можуть з'явитися стосовно певного права, тоді це право не є правом людини, і ми маємо утримуватися від заклику його виконувати [2, с. 13].

Головні складнощі у змістовному плані пов'язані з необхідністю врахування саме діалектики універсального і різноманітного в розумінні та застосуванні

¹ Положення Дж. Раза про моральну гідність перекликається із концепцією Ю. Габермаса, відповідно до якої людська гідність є універсальною нормативною основою сучасних базисних прав людини [4].

² Подібний підхід, заснований на позитивістському праворозумінні, демонструє Е. Тугендгат: «Теза про їхню [прав людини] універсальність може мати також єдиний сенс: кожний державний устрій, у якому вони відсутні, тобто він не надає їх своїм громадянам, не може розглядатися як легітимний» [5, с. 48].

прав людини. У деяких випадках виникає підозра, що вимоги в галузі прав людини є культурно упередженими, є ідеологічною вимогою, що ідеї Заходу мають переважати на всій земній кулі [2, с. 14]. Тому врахування складнощів, пов'язаних із культурним різноманіттям стосовно прав людини, є необхідною вимогою в умовах становлення глобального порядку. На прикладі права на здоров'я автор показав, що сама ідея здоров'я (як цінність, яку захищає відповідне право, зафіксоване в Декларації прав людини) є відносною з точки зору культури. Здоров'я має відношення до функціональних можливостей, і функціональні можливості стосуються типу дій, важливих для нормального успішного існування в певних умовах. Право на здоров'я має достатньо загальний характер, щоб передбачити попередження інвалідності та інших несприятливих ситуацій, а останні є очевидними прикладами культурної відносності. Немає також єдиного способу встановити баланс між здоров'ям та іншими важливими речами.

Таким чином, Дж. Раз стверджує, що при аналізі будь-якого права слід «виявити практичний сенс права, визнати і його універсальність, і його чутливість до культурних варіацій» [2, с. 16]. Він констатує, що сучасна практика міжнародних прав людини є недосконалою в цьому відношенні, в той час як права не є абсолютними, їх справедлива інтерпретація і виконання потребують чуттєвості до культурного різноманіття та інших цілей. Для реалізації цього завдання потрібні міжнародні публічні дебати щодо прав людини.

В одному із значень універсальність є атрибутом прав людини, тобто їх невід'ємною властивістю. Неуніверсальних прав людини взагалі не буває, і навпаки, якщо ми шукаємо універсальний вимір сучасного світу, то ми обов'язково маємо шукати його в напрямі прав людини. Такий висновок можна зробити з доповіді французького дослідника А. Гарапона «Судді на перехресті між всесвітнім та універсальним вимірами», в якій він акцентує увагу на розрізненні понять «всесвітнє» (*worldwide*) та «універсальне» (*universal*) як двох вимірів глобалізації. Перший вимір є матеріальним, він включає поширення та обмін матеріальними ресурсами. Другий вимір є ідеальним, він заснований на передумові морального порядку, його «можна легко зрозуміти через ідею прав людини і, більшою мірою, через гуманітарні права» [6, с. 71]. Ці два виміри глобалізації виражені у наявності двох відповідних інституцій — Люксембурзького і Страсбурзького судів.

Інша складова дихотомії — культурна різноманітність — була центральною в доповіді професора Гарвардського і Пекінського університетів В. Ту «Культурна різноманітність, міжцивілізаційний діалог і гармонія — конфуціанська перспектива» [7]. Він звертає увагу на те, що культурна різноманітність є безперечним фактом життя у світі. Проте вона має подвійний характер: відзначається як істотний аспект людського процвітання і, водночас, викликає побоювання як загроза глобальному громадянству [7, с. 28]. В умовах небезпеки для людського роду важливу роль має відіграти міжкультурний діалог, який хоча і «не є розв'язанням проблеми вузького партикуляризму або екологічної кризи, проте він є першим кроком у напрямі людського виживання та процвітання [7, с. 28]. Саме культурна різноманітність повинна стати вихідною точкою для міжкультурного діалогу.

Парадоксальним є те, що в міру зростання інерції глобалізації посилюється й увага до індивідуальної, комунальної, національної і регіональної ідентичності. Саме це посилює увагу до культурної різноманітності. В основі суперечливих відносин між економічною і культурною глобалізацією лежить складна проблема «одвічних зв'язків», під якими розуміють істотні особливості, що є особливостями буття людини як унікальної особистості. У життєвому світі XXI ст. такі зв'язки набувають особливої значущості для особистісної ідентичності. Найголовніші з них: етнічна належність, стать, вік, мова, місце народження, статус і віра.

Отже, можна зробити висновок, що глобалізація зумовила активний плюралізм культур і культурний діалог (включаючи діалог між абстрактним універсалізмом і строгим партикуляризмом).

Завдяки складності та суперечливості глобального суспільства виникає потреба в глобальній етиці, форумом для обговорення якої може служити міжкультурний діалог. Головна вимога для участі в цьому форумі — відхилення вузького релятивізму. Культурна різноманітність не є виправданням культурного ізоляціонізму або протекціонізму. Міжкультурний діалог може допомогти попередити потрапляння різноманітності в пастку згубного релятивізму.

Міжкультурний діалог, на думку В. Ту, є такою практикою, яка полегшує дискурс на основі універсальної етики. Особливо це стосується прав людини. «Абстрактний універсалізм, можливо, забезпечує сильнішу аргументацію для глобального обґрунтування прав людини, проте більш розумним і практичним буде підхід, який звертається до прав людини в контексті культурної різноманітності. Як культура не посягає на права людини, гарантовані міжнародним правом, так вона і не має використовуватися для виправдання обмеження прав людини. Проте міжкультурний діалог може грати ключову роль у поширенні конструктивних дебатів з проблеми прав людини, наприклад, стосовно культурних перспектив різних поколінь прав людини, першості політичних або економічних прав, взаємовідношення між правами та обов'язками і можливості виведення прав людей з обов'язку (відповідальності) еліти» [7, с. 47].

Міжкультурний діалог може також полегшити універсальний дискурс без підриву культурної різноманітності. Політика культурної ідентичності на підставі одвічних зв'язків має бути визнана у всіх міжнародних діалогах. Культурна ж різноманітність не повинна ніколи використовуватися як виправдання для обмежених інтересів і шовіністичного націоналізму. Саме міжкультурні діалоги мають сприяти плідним обмінам ідей щодо проблем прав людини в перспективі культурної різноманітності й стати основою для становлення діалогічної цивілізації [7, с. 48].

Німецький філософ права С. Кірсте ставить питання про правову політику стосовно прав людини в сучасному світі. Він звертає увагу на те, що конституційні права як права позитивні мають подвійну легітимацію: матеріальну — через поняття природних прав людини, що знаходяться в їх основі, та процедурну — через їх демократичне визнання, в якому знаходить вияв політична автономія народу. Перша легітимація зумовлює універсальність прав людини, тоді як друга — накладає певні партикуляристські обмеження на цю універсальність через необхідність обов'язкового визнання прав людини певними соціаль-

ними спільнотами. Саме ігнорування цього обмеження може привести до так званого ціннісного імперіалізму стосовно інших суспільств, які мають власну концепцію того, що є для них благом [8, с. 191].

Відмова від нав'язування прав людини іншим народам при визнанні за ними природного обов'язку поважати природні права зумовлює, за С. Кірсте, зміщення перспективи з універсальності прав людини на їх універсалізацію [8, с. 191]. Саме універсалізація виступає напрямом правової політики стосовно прав людини в міжнародному вимірі. Об'єктивною основою універсалізації прав людини виступає їх фактичне поширення, яке здійснюється у формі темпорального, когнітивного і функціонального поширення. Під темпоральною, або історичною, універсалізацію прав людини слід розуміти не тільки певний прогрес у сприйнятті свободи, а й політичні стандарти виправдання. Після жорстокостей нацистів та інших тоталітарних режимів не може бути шляху назад до визнання легітимними політичних дій, які порушують права людини. Когнітивне поширення прав людини означає поширення знання про права людини, внаслідок чого всі політичні дискусії на міжнародній арені починаються (нехай навіть лише на словах) навколо прав людини. Функціональна універсалізація прав людини пов'язана з корисністю їх захисту в практичному плані. Правові системи ґрунтуються на свободі, тому будь-яка правова система працює краще, якщо вона поважає принаймні деякі права людини.

Ці фактичні аспекти створюють позитивний моральний фон. Проте головними є нормативні аспекти універсалізації прав людини, механізми їх поширення. С. Кірсте підкреслює, що всі люди, які обіймають відповідні посади, зобов'язані та мають природний дозвіл сприяти універсалізації прав людини. Однак працювати задля ідеї прав людини означає поважати їх під час такої спроби. Тому слушним є висновок дослідника про недопустимість силового нав'язування стандартів прав людини іншим народам: «... не можна нав'язувати права людини народу, який шляхом вільного політичного самовизначення відхиляє ідею прав людини або, як мінімум, форму права людини, яку йому запропоновано. Ми можемо намагатися вести з ними дискусію, переконувати їх і допомагати представникам меншини, які вимагають поваги до своїх прав людини. Якщо існує авторитарний режим, який гнобить народ, а громадяни обстоюють свої права, ми можемо допомогти їм до певної міри, в межах їхньої політичної автономії» [8, с. 192].

Таким чином, сучасний дискурс з прав людини відбувається в контексті зародження глобального світового порядку на основі співставлення таких понять, як «універсальність» і «культурна різноманітність». Права людини виникають незалежно від юридичних установлень і лише визнаються в законодавстві (в широкому сенсі) як вираз моральної гідності людини. Вони спрямовані на утримання найважливіших цінностей людського життя й утвердження людини як найважливішої цінності. Це такі права, від яких людина не може відмовитися і дотримання яких може вимагати від кожного.

Права людини є універсальними за своєю природою. Ця універсальність виявляється в декількох аспектах. У трансцендентальному аспекті — це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу. Проте в такому сенсі права людини виступають як дуже широ-

ка абстракція, що має значення регулятивної ідеї, але важко застосовується на практиці. Врахування цього аспекту дуже важливе для обґрунтування безумовності прав людини, але він має бути доповнений історичним підходом, у межах якого права людини вважаються «синхронно-історичними», тобто всі люди, що живуть сьогодні, їх мають. Поєднанням цих двох підходів є виокремлення такого аспекту універсальності прав людини, який підкреслює значущість прав людини, досягнення яких є метою в масштабах усього світу. Тобто права людини розглядаються як прояв певного ідеального виміру сучасного порядку, ідеал в умовах глобалізації.

Водночас на універсальність прав людини накладаються певні обмеження. Так, універсальність прав людини зовсім не означає їхньої уніформності, одноваріантності, а передбачає повагу до культурного різноманіття. Не є вони й абсолютними правами – в тому сенсі, що їх правильна інтерпретація і здійснення потребують врахування культурної різноманітності та інших суспільних особливостей. Тому в сучасних дискусіях слід утримуватися від крайнощів як абстрактного універсалізму, так і вузького партикуляризму.

Співвідношення універсальності та культурної різноманітності пронизує всю проблематику прав людини, проте якщо в їх розумінні наголос робиться на універсальності, то сфера їх здійснення має бути більш чутливою до культурної різноманітності, оскільки значною мірою залежить від створення неупереджених, ефективних і надійних інститутів.

Поєднання універсального і культурного у сфері прав людини в умовах глобалізації можливе лише на основі міжкультурного діалогу. Необхідно розробляти правила такого діалогу, важливою умовою якого має бути щирість, тобто комунікативність і партнерство, а не спроби нав'язати свою точку зору.

Слід критично ставитися не тільки до риторики абсолютної універсальності прав людини, а й до самої такої критики, тобто до тези про нездоланну фундаментальність культурних відмінностей між східними і західними культурами. Тому необхідно розрізняти ситуації нав'язування західних стандартів іншим культурам і дійсну важливість та універсальність прав людини для сучасного світу. Через недосконалість інститутів здійснення прав людини в деяких країнах не слід відкидати саму цю ідею. Нерідко аргумент про фундаментальність культурних відмінностей використовується авторитарними режимами, які виправдовують відверті порушення прав людини посиланнями на «культурні особливості». Від політики «подвійних стандартів» слід відмовлятися всім учасникам сучасного діалогу щодо прав людини.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Апель К.-О.* Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? / К.-О. Апель // Політ. думка. – 1994. – № 3. – С. 115–120 ; 1994. – № 4. – С. 85–92.
2. *Raz J.* Individual Rights in the World Order / Joseph Raz // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15–20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. – Beijing, 2009. – P. 1–17.

3. *Алексі Р.* Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі / Роберт Алексі // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломана ; пер. з нім. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 172–189.
4. *Хабермас Ю.* Концепт людського достоїнства і реалістическая утопія прав человека / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 2012. — № 2. — С. 66–80.
5. *Тугендгат Е.* Спор про права людини / Ернст Тугендгат // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломана ; пер. з нім. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 48–58.
6. *Garapon A.* Judges, at the Crossroads between Worldwide and Universal Dimensions / Antoine Garapon // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. — Beijing, 2009. — P. 71–91.
7. *Tu W.* Cultural Diversity, Intercivilizational Dialogue, and Harmony — a Confucian Perspective / Weiming Tu // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. — Beijing, 2009. — P. 28–56.
8. *Кірсте С.* Транспозитивні основи позитивних прав людини / С. Кірсте // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 2. — С. 178–195.

Максимов С. І. Універсальність прав людини

Анотація. У статті звертається увага на одну з ключових проблем прав людини в умовах глобалізації — їхню універсальність у контексті культурної різноманітності та здійснення міжкультурного діалогу. Для збагачення своєї аргументації автор звертається до аналізу концепцій відомих сучасних західних філософів права.

Ключові слова: права людини, універсалізм, партикуляризм, універсальність прав людини, культурна різноманітність, міжкультурний діалог.

Максимов С. И. Универсальность прав человека

Аннотация. В статье обращается внимание на одну из ключевых проблем прав человека в условиях глобализации — их универсальность в контексте культурного разнообразия и осуществления межкультурного диалога. Для обогащения своей аргументации автор обращается к анализу концепций известных современных западных философов права.

Ключевые слова: права человека, универсализм, партикуляризм, универсальность прав человека, культурное разнообразие, межкультурный диалог.

Maksymov S. The Universality of Human Rights

Summary. In the article attention applies on one of key problem of human rights in the conditions of globalization — their universality in the context of cultural diversity and realization of intercultural dialogue. For enriching of the argumentation an author applies to the analysis of famous contemporary Western legal philosophers conceptions.

Key words: human rights, universalism, particularism, universality of human rights, cultural diversity, intercultural dialogue.